

Ks. dr hab. Tadeusz Kałużny SCJ, prof. UPJPII
Wydział Teologiczny UPJPII w Krakowie
Ul. Kanonicza 25
31-002 Kraków

Recenzja rozprawy doktorskiej

Pani mgr Agnieszki Dec-Michalskiej, *Życie liturgiczne Kościoła Zielonoświątkowego w Polsce*. Praca napisana na Wydziale Teologicznym Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie pod kierunkiem prof. zw. dr. hab. Tadeusza J. Zielińskiego, Warszawa 2019, stron 334.

Niniejsza recenzja została sporządzona w odpowiedzi na uchwałę Rady Wydziału Teologicznego Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie podjętą dnia 24 października 2019 roku.

1. Problem i cel rozprawy

Wśród fresków Michała Anioła Buonarottiego, zdobiących Kaplicę Sykstyńską na Watykanie, znajduje się wszystkim dobrze znany fresk przedstawiający „Stworzenie Adama”. We wspaniałej scenie stworzenia dający życie palec Boży niemal dotyka wyciągniętego ku niemu palca Adama. Pomimo bliskości tych dwóch palców, pozostaje pomiędzy nimi niewielka przestrzeń. Tę przestrzeń między Bogiem i człowiekiem – jak zauważa jeden z najwybitniejszych współczesnych znawców liturgii chrześcijańskiego Wschodu, amerykański teolog o. Robert Taft SJ – wypełnia w życiu chrześcijan szeroko pojęta liturgia. W liturgii bowiem kształtuje się dynamiczna relacja, komunikacja i spotkanie człowieka z Bogiem.

Rozumienie i przeżywanie tej liturgicznej relacji między Bogiem i człowiekiem różni się jednak w sposób znaczący w Kościołach chrześcijańskich. Specyficzne podejście do tej kwestii sprawia jednocześnie, że liturgia staje się elementem tożsamości czy znakiem rozpoznawczym danej Wspólnoty kościelnej. Zgodnie z patrystycznym adagium *lex orandi – lex credendi*, liturgia znajduje się w ścisłej korelacji z wiarą: wyraża ją i jednocześnie kształtuje jej formy wyrazu. Dlatego życie liturgiczne odgrywa ważną rolę na drodze poznania specyfiki danego Kościoła. Nic więc dziwnego, że teologa dostrzega w liturgii jedno z „miejsc” poznania teologicznego.

W tym kontekście sytuuje się rozprawa pani Agnieszki Dec-Michalskiej, poświęcona interesującemu i mało znanemu w Polsce zagadnieniu życia liturgicznego wyznawców pentekostalizmu. W swojej rozprawie Doktorantka podjęła konstruktywną próbę – jak to zaznaczono we *Wstępie* – przedstawienia całokształtu kultu publicznego praktykowanego w Kościele Zielonoświątkowym w Polsce. Chodzi ostatecznie o zrekonstruowanie podstawowych danych na temat kultu publicznego, jak również przedstawienie teologicznych założeń oraz teologicznej wykładni poszczególnych rytów praktykowanych we wspomnianym Kościele w Polsce (s. 5). Zakres badań ogranicza się przy tym – jak precyzuje Autorka – do aktów kultu dokonywanych w ramach zborów i nie obejmuje aktów prywatnej pobożności członków tegoż Kościoła (s. 5-6). Autorka podejmuje zatem w swojej rozprawie bardzo ważny dla teorii i praktyki liturgii temat, ściśle związany z teologią liturgiczną, mający duże znaczenie także dla teologii pastoralnej i teologii ekumenicznej.

Ranga podjętego w rozprawie problemu wynika także z zakresu fenomenu pentekostalizmu w skali globalnej. Dynamiczny rozwój wspólnot zielonoświątkowych i prezentowany przez nie specyficzny typ pobożności wzbudza duże zainteresowanie także wśród chrześcijan innych wyznań. U jednych zjawisko to rodzi entuzjazm i staje się źródłem nadziei na przyszłość. Natomiast u innych wzbudza niepokój, wynikający często ze słabej znajomości wspólnot zielonoświątkowych. Wszystko to wskazuje na aktualność i znaczenie podjętego problemu badawczego również dla relacji międzywyznaniowych, w tym dla dialogu katolicko-zielonoświątkowego. Dlatego na samym początku należy wyrazić uznanie dla Promotora rozprawy i jej Autorki za trafny wybór tak interesującej i ważnej tematyki badawczej.

2. Struktura pracy

Problematyka zakreślona w temacie rozprawy została wyczerpująco omówiona w sześciu rozdziałach, poprzedzonych spisem treści (s. 2-4) i wstępem (s. 5-13). Całość pracy zamykają zakończenie (s. 279-281), bibliografia (s. 282-301), aneksy (s. 302-326) oraz streszczenia w języku polskim (s. 327-330) i angielskim (s. 331-334).

We wstępie (s. 5-13) Doktorantka wprowadza czytelnika w problem badawczy swej rozprawy. Następnie nakreśla cel, jaki przyświeca prowadzonym badaniom i precyzuje pojęcia, którymi posługuje się w pracy, charakteryzuje stan badań, źródła i metodę pracy. Na końcu dokonuje krótkiej prezentacji poszczególnych elementów struktury rozprawy.

Dwa pierwsze rozdziały mają charakter wprowadzający. W rozdziale pierwszym (s. 14-45) została przedstawiona *Liturgia w wolnych Kościołach protestanckich*, czyli Wspólnotach chrześcijańskich, z których wywodzi się pentekostalizm. Biorąc pod uwagę fakt, że nabożeństwo zielonoświątkowe powstało na gruncie kultu praktykowanego w wolnych

Kościółach, podjęta w tym rozdziale prezentacja ma podstawowe znaczenie dla dalszych badań. Natomiast w rozdziale drugim (s. 46-75) dokonano ogólnej prezentacji *Kościola Zielonoświątkowego w Polsce*. Przybliżono w nim genezę i historię, podstawy prawne i ustrój, doktrynę i duchowość tego Kościoła.

Trzon pracy tworzą cztery kolejne rozdziały, z których centralne znaczenie dla podjętych w rozprawie badań ma rozdział trzeci, zatytułowany *Nabożeństwo pentekostalne – obrzędy*. Jest to zarazem najobszerniejszy rozdział pracy (s. 76-223). Poświęcono go bowiem najważniejszym obrzędom praktykowanym w pentekostalizmie, które w różnych konfiguracjach tworzą nabożeństwa w Kościele Zielonoświątkowym w Polsce. Omówiono w nim między innymi takie obrzędy jak: kazanie, chrzest, Wieczerza Pańska, ordynacja duchownego, ślub kościelny, pogrzeb, błogosławieństwo dzieci i świadectwa.

Dwa kolejne rozdziały rozprawy dotyczą kwestii, ściśle związanych z życiem liturgicznym Kościoła Zielonoświątkowego w Polsce. W rozdziale czwartym (s. 224-241) omówiono gesty i postawy stosowane podczas zielonoświątkowego nabożeństwa. Natomiast w rozdziale piątym (s. 242-267) skupiono się na przewodniczeniu obrzędom, czasie ich sprawowania oraz przestrzeni liturgicznej.

Rozdział szósty (s. 268-278) ma specyficzny charakter i stanowi studium przypadku nabożeństwa zboru Kościoła Zielonoświątkowego w Janowicach Wielkich. Doktorantka na wybranym przykładzie prezentuje całościowy przebieg konkretnego nabożeństwa zielonoświątkowego.

W zakończeniu Doktorantka zestawiała wyniki swoich badań i dokonała ich podsumowania.

Do części merytorycznej rozprawy zostało dołączonych sześć aneksów (s. 302-326), na które składają się teksty wybranych obrzędów (ordynacji, ślubu, pogrzebu) oraz instrukcja dotycząca zawarcia małżeństwa (2010 r.).

3. Ocena formalna rozprawy

Pod względem formalnym recenzowana praca została przygotowana na bardzo dobrym poziomie metodologicznym. Problem podjęty w rozprawie jest w pełni zasadny. Rozwinięcie problemu jest poprawne. Struktura pracy jest jasna i logiczna. Wstęp zawiera wszystkie istotne elementy formalne pracy naukowej, czyli sformułowanie problemu badawczego, ukazanie stanu badań i celu rozprawy, prezentację metod badawczych, źródeł i struktury pracy. Rozdziały otrzymały krótkie wprowadzenia i podsumowania, które ubogacają rozprawę. Na uznanie zasługuje duże zaangażowanie i ogrom pracy włożonej przez Autorkę w zgromadzenie odpowiednich materiałów źródłowych do realizacji podjętego zadania badawczego, jak również zakres i sposób wykorzystania w pracy literatury źródłowej i

przedmiotowej. Wykaz pozycji bibliograficznych cytowanych w pracy obejmuje 20 stron. Wśród cytowanych pozycji ponad 30 jest w języku angielskim. Na różnych etapach pracy Autorka odwołuje się również do opracowań autorów innych wyznań chrześcijańskich, co podnosi wartość pracy i świadczy o otwartości ekumenicznej Doktorantki. Wszystko to sprawia, że praca jest dobrze udokumentowana. Świadczą o tym także liczne przypisy (łącznie 803). Zawierają one nie tylko informację bibliograficzną, ale niejednokrotnie również interesujące dopowiedzenia i wyjaśnienia. Wykonane są poprawnie, w systemie przecinkowym i są konsekwentnie stosowane w całej pracy. Doktorantka posłużyła się zróżnicowanymi metodami badawczymi, adekwatnymi do poszczególnych etapów konstruowania pracy, które zostały opisane szczegółowo we *Wstępie* do pracy (s. 9-11). Należy stwierdzić, że Autorce udało się dobrze połączyć różne metody, co pozwoliło na dogłębną analizę zgromadzonego materiału. Autorka wykazała się zdolnością do interdyscyplinarnego ujęcia problemu, problematyzowania i hierarchizowania zagadnień, a także jasnością prowadzenia myśli w poszczególnych jednostkach tekstu. Rozprawa jest napisana językiem komunikatywnym i poprawnym, z należytyim obiektywizmem i rzetelnością. Za cenne należy też uznać dokonywane w toku analizy wyjaśnienia i uściślenia pojęć, które często są niejednoznaczne. Całość strony formalnej pracy świadczy o dobrym przygotowaniu metodologicznym jej Autorki.

W odniesieniu do strony formalnej nasuwają się jedynie drobne uwagi i sugestie. Przede wszystkim pewne wątpliwości może budzić sposób uszeregowania „bibliografii”. Autorka nie posłużyła się tutaj nazwą „bibliografia”, ale zestawienie wykorzystanych w pracy pozycji (zarówno źródeł, jak i literatury) opatrzyła nazwą „wykaz źródeł”. Wydaje się, że pod względem metodologicznym poprawniejsze byłoby zastosowanie w odniesieniu do zebranego materiału terminu „bibliografia” i wyodrębnienie w niej mniejszych jednostek, zgodnie z klasyczną triadą: źródła, opracowania i literatura pomocnicza. W pracy można odnotować znaczną dysproporcję objętościową pomiędzy rozdziałem trzecim (najobszerniejszym) a pozostałymi rozdziałami. Takie rozłożenie materiału, według Doktorantki, ma swoje uzasadnienie merytoryczne. Rozdział trzeci został bowiem poświęcony najważniejszemu obrzędowi praktykowanemu w pentekostalizmie (s. 12). Wydaje się, że ową dysproporcję można by osłabić, a tym samym uprościć i uczynić bardziej przejrzystym spis treści, gdyby Doktorantka dla rozdziału trzeciego przyjęła taką samą zasadę podziału na mniejsze jednostki, jaką zastosowała w pozostałych rozdziałach, wyodrębniając bardziej szczegółowe jednostki (śródtytuły) jedynie w tekście tej części pracy.

4. Ocena merytoryczna rozprawy

Pod względem merytorycznym rozprawa pani Agnieszki Dec-Michalskiej jest interesującym studium o dużym walorze naukowym. O wartości pracy decydują następujące cechy:

(1) Podejmuje i przybliża czytelnikowi ważny i aktualny, a mało znany na gruncie polskim temat, jakim jest życie liturgiczne Kościoła Zielonoświątkowego w Polsce. Rozprawa stanowi pierwsze w rodzimej literaturze teologicznej studium prezentujące w sposób całościowy i systematyczny to zagadnienie. Wnosi więc niezaprzeczalny wkład w rozumienie wskazanej w tytule problematyki.

(2) Gromadzi i zamyka w sobie cenny materiał źródłowy, o czym świadczą zasadniczy jej tekst i bogate przypisy. Zgromadzony materiał może być inspiracją do dalszych badań tej problematyki w wymiarze liturgicznym, pastoralnym i ekumenicznym.

(3) Prezentuje w sposób pogłębiony, interesujący i wieloaspektowy życie liturgiczne Kościoła Zielonoświątkowego w Polsce. Czyni to na tle rozwiązań liturgicznych przyjętych w innych Kościołach chrześcijańskich, zwłaszcza w tzw. Kościołach wolnych. Nie pomija przy tym teologicznych założeń, znajdujących się u podstaw praktyki liturgicznej oraz teologicznej wykładni poszczególnych obrzędów sprawowanych w Kościele Zielonoświątkowym w Polsce.

(4) Na szczególną uwagę zasługują ustalenia Autorki potwierdzające tezę, że wspólnoty zielonoświątkowe, w tym Kościół Zielonoświątkowy w Polsce, w kształcie realizowanego życia liturgicznego, z jednej strony odwołują się do paradygmatu przyjętego w wolnych Kościołach protestanckich, z drugiej zaś strony starają się uwzględnić dane dotyczące kultu publicznego odkrywane w Piśmie Świętym, zakładając nadrzędność Nowego Testamentu. W odczytywaniu treści biblijnych kierują się jednak swoją specyfiką teologiczną, zwłaszcza zaś rozbudowaną pneumatologią. Biorąc pod uwagę fakt, że zawarte w Nowym Testamencie dane dotyczące szeroko pojętej liturgii są dość skromne, kult pentekostalny – jak podkreśla Doktorantka – jest w konsekwencji kultem typu wolnokościelnego, z dodatkiem elementów wynikających z pobożności skoncentrowanej na darach Ducha Świętego.

(5) Za cenne należy uznać stwierdzenia dowodzące, że nabożeństwo zielonoświątkowe jest w nikłym stopniu sformalizowane. W Kościele Zielonoświątkowym w Polsce nie stosuje się formularzy liturgicznych, a funkcjonujące w nim normy liturgiczne mają charakter niepisany: opierają się na lokalnych zwyczajach i są otwarte na dość daleko idące modyfikacje. Osoby prowadzące obrzędy liturgiczne mają więc dużą swobodę w określaniu ich przebiegu. Stopień modyfikacji lokalnych modeli życia liturgicznego zależy od akceptacji lokalnego zboru. Wynika stąd, że oddawanie czci Bogu w Kościele Zielonoświątkowym w Polsce różni się od modelu liturgii przyjmowanego np. w Kościele Katolickim czy Kościele Ewangelicko-Augsburskim.

(6) Jeśli treść całej rozprawy jest ważna i interesująca, to uwagę czytelnika przyciąga zwłaszcza jej rozdział trzeci, poświęcony najważniejszym obrzędom praktykowanym w pentekostalizmie, które w różnych konfiguracjach tworzą nabożeństwa w Kościele Zielonoświątkowym w Polsce. Autorka zrekonstruowała i z naukową wnikliwością przedstawiła 13 obrzędów, które podzieliła na „ryty duże” i „ryty małe”. Do pierwszej grupy zaliczyła: kazanie, chrzest, Wieczerzę Pańską, ordynację duchownego, ślub małżeński, pogrzeb, błogosławieństwo dzieci. Natomiast w grupie drugiej usytuowała: wygłaszanie świadectw, ryt powitania, ryt śpiewno-modlitewny, ryt modlitewny, ryt pośredni, ryt pożegnania.

(7) Niemniej ważne dla badanej problematyki jest kompleksowe omówienie znaczenia gestów i postaw osób uczestniczących w zielonoświątkowym kulcie publicznym oraz zagadnienia przestrzeni i czasu liturgicznego. Zamieszczone w ostatnim rozdziale pracy studium przypadku pozwala ponadto zapoznać się czytelnikowi z całością przebiegu nabożeństwa pentekostalnego i w ten sposób zobaczyć, jak zielonoświątkowcy konstruują nabożeństwo z elementów, które zostały szczegółowo opisane w rozprawie.

Wszystko to pozwala stwierdzić, że mamy do czynienia z dojrzałą, samodzielną i nowatorską rozprawą z zakresu nauk teologicznych.

Wymienione zalety rozprawy skłaniają jednocześnie do konkluzji, iż byłoby rzeczą bardzo pożyteczną, gdyby rozprawa pani mgr Agnieszki Dec-Michalskiej ukazała się drukiem.

Lektura tej interesującej rozprawy rodzi szereg pytań szczegółowych. Dlatego zwracam się z prośbą do Doktorantki o ustosunkowanie się do następujących kwestii:

(1) Niniejsza rozprawa – jak to zostało wcześniej odnotowane – jest pierwszą na gruncie polskim próbą całościowego opracowania określonego tematu pracy zagadnienia i może stanowić punkt wyjścia do dalszych badań tej problematyki. W związku z tym można zapytać: jakie obszary życia liturgicznego Kościoła Zielonoświątkowego w Polsce – zdaniem Doktorantki – wymagają dalszych badań teologicznych? A ujmując szerzej tę kwestię, wobec jakich problemów lub wyzwań o charakterze liturgicznym stają dzisiaj wspólnoty zielonoświątkowe?

(2) W 1972 roku został zapoczątkowany oficjalny dialog katolicko-zielonoświątkowy na forum światowym prowadzony przez przedstawicieli watykańskiego Sekretariatu ds. Jedności Chrześcijan z jednej strony oraz przedstawicieli niektórych klasycznych Kościołów zielonoświątkowych z drugiej strony. Podczas wspólnych spotkań rozpatrywano również kwestie związane z zielonoświątkowym kultem publicznym, a wśród nich między innymi zagadnienie chrztu w Duchu Świętym, nawrócenia i inicjacji chrześcijańskiej, charyzmatów w życiu i misji Kościoła, posług oraz urzędów kościelnych, świadectwa i ewangelizacji. W związku z tym rodzi się pytanie: jaka jest recepcja ustaleń tego dialogu w Kościele

Zielonoświątkowym w Polsce? Jakie znaczenie w ogóle przypisuje się we wspomnianym Kościele katolicko-zielonoświątkowemu dialogowi ekumenicznemu?

5. Wniosek końcowy

Podsumowując należy podkreślić, że praca doktorska pani mgr Agnieszki Dec-Michalskiej jest interesującym, oryginalnym i twórczym opracowaniem zakresłonego w temacie problemu badawczego w oparciu o bogaty materiał źródłowy. Autorka zaprezentowała wysokie umiejętności analizy tekstów źródłowych i dobre opanowanie warsztatu naukowo-badawczego. Podjęty w pracy problem opracowała całościowo i wyczerpująco. Cel, jaki postawiła sobie Autorka na początku pracy został przez nią osiągnięty. Rozprawa stanowi cenny wkład w teologię liturgiczną i pastoralną. Jest to praca ważna także dla teologii ekumenicznej. Może stanowić wartościowy punkt wyjścia do podjęcia dalszych badań naukowych na ten temat. Odnotowane usterki nie umniejszają walorów naukowych i poznawczych rozprawy.

Dlatego stwierdzam, że recenzowana rozprawa, tak pod względem merytorycznym jak i formalnym, spełnia warunki stawiane pracom doktorskim i kieruję do Rady Wydziału Teologicznego Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie wniosek o dopuszczenie pani mgr Agnieszki Dec-Michalskiej do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Tadeusz Kościuszko

Kraków, 2 grudnia 2019 r.